

MADAM BOVARY

Gustave Flaubert

Çeviren
Aydın Yılgör

ÖTÜKEN

SUNUŞ

Madame Bovary'nin* *La Revue de Paris* adlı dergide 1 Ekim -15 Aralık 1856 tarihleri arasında yayımlanması; büyük bir skandal ve çalkantıya yol açmıştır. Derginin yayın kurulu üyelerinden ve Flaubert'in uzun zamandır arkadaşı olan Maxime Du Camp, romandaki kimi bölümleri –ki bunların arasında at arabası sahnesinin bulunduğu bölüm de vardır- yayımdan çıkarmıştı. Söz konusu sansüre derginin kâtibi de, Gustave Flaubert'in onayını almadan bazı parçaları yayımdan çıkararak katılmıştı. Romandan çıkarılan bu bölümler, *La Revue de Paris* dergisini, liberal politikalarından rahatsız olarak, susturmak için fırsat kollayan iktidarın dikkatini çekti. Zaten dergi o zamana kadar iki defa uyarı cezası almıştı. *Madame Bovary* ile ilgili açılacak bir dava ihtimali yüksek görünüyordu.

Bu durum, Flaubert'in, kınanma korkusuyla bir dizi girişimde bulunmasına sebep olmuştur. Flaubert'in bizzat kraliçeden yardım için ricada bulunduğu ve çok da hoşlanmadığı Lamartine'i mahkemeye çağırdığı bilinir. Mahkeme, 29 Ocak 1857 günü gerçekleşir. Flaubert, derginin müdürü Laurent Pichat ve yayıncı Pillet ile birlikte altıncı Paris Ceza Dairesi'nde savcı yardımcısı Pinard'ın huzuruna çıkarlar. Pinard'ın iddianamesinde, ahlaka ve dine aykırılık, baştan çıkarma ve suça eğilim yer almaktadır. Duruşmada, İkinci Cumhuriyet Meclis Başkanı Üstat Sénard, Savcılık tarafından öne sürülen bu yakınmaların ortalığı kızıştıran bir yığın saçmalıklardan

---

* Romanın başkahramanı Madame Bovary için kullanılan “madame” unvanı, Türkçede “madam” olarak kabullenildiği için çevirmenin sunuşu hariç kitap boyunca “madame” yerine “madam” yazımı tercih edilecektir.

6 • Madam Bovary

öteye geçmediğini savunur. Bu savunmasının ardından, sunmuş olduğu mazeretlerinin kabulü ile davanın düşürülerek beraat kararı verilmesini talep eder. Karar 7 Şubat günü açıklanır: Gustave Flaubert ve *La Revue de Paris* dergisi artık temize çıkmışlardır. Michel Lévy ile romanının bütünüyle değiştirilerek yayımlanması konusunu görüştüğten sonra, Gustave Flaubert yayıncıya onayını vermekte tereddüt etti.

Flaubert, birçok tereddüitten ve uzun süren savsaklanmalardan sonra şimdi Üstat Sénard'a ithaf ettiği eserini çıkarmaya karar verdi. Hâlbuki *La Revue de Paris* dergisinin basımında romanı ithaf ettiği kişi bir başkasıydı: Louis Bouilhet. Bu bakımdan, *Madame Bovary* iki kişiye ithaf edilmiş olmanın özgünlüğünü taşır. İlk beş bin nüshası birkaç gün içinde tamamen satıldı. Yazarlık hayatına neredeyse yeni başlamış bir kişi olarak görülebilecek Gustave Flaubert için bu bir başarıydı.

Yeni çıkan bu roman iki türlü tepkiye yol açtı. Kimileri Flaubert'in bir Balzac bozuntusu olup onu taklit ettiğini ileri sürdüler. Özellikle Charles de Mazade 1 Mayıs 1857 tarihinde yayımlanan *La revue des Deux Mondes* dergisinde özellikle bu konuyu açığa vurdu; diğerleri üslubunun belirliliğini ve saplantısını kınadılar. Goncourt'lar 18 Aralık 1862 tarihindeki *Journal* dergilerinde “her şeyin en küçük ayrıntılarına kadar tasvirinin tipik bir örneği” yönünde istihza dolu bir takdim yaptılar. Özellikle onun romana iyi bir bakış açısı ve bilimsel bir metot; olaylara, anlatıma ve karakterlere hâkim olan kesin anlamlar sokmuş olmasından yakındılar. Oysa Thierry Ferrano'nun da dediği gibi “eleştiri ne kadar iyi niyetle olursa olsun, şimdiye kadar görülmemiş olanı göstermekte zorluk çekiyor.”

4 Mayıs 1857 tarihli *Le Moniteur Universel* dergisinde Sainte-Beuve, seçkin cerrahların oğlu ve kardeşi Gustave Flaubert'in kalemini diğerlerinin neşteri gibi tuttuğunu ileri sürmektedir. Sainte-Beuve, *Madame Bovary*'nin yazarında gerçek bir yetenek, teknik açıdan kişisel olmamayı seçmiş “canlı” şahısları yaratan bir kişilik bulur. Onun betimleme kaygısını ve özellikle bu romanında ortaya çıkan acımasızlığı eleştirmektedir. Buna ilave olarak söz konusu eserin içinde ılımlı duyguları olan birkaç karakterin eksikliğine de dikkat çeker. Barbey d'Aurevilly 6 Ekim 1857 tarihli *Le Pays* dergisinde Flaubert'in bu başarıya ulaşmasının “Stendhal ya da Balzac'dan az çok alınmış

bir yazın taklidinden” farklı olduğunu belirgin bir şekilde doğrulamıştır. Gustave Flaubert’in çözümlene yeteneklerinden, bir ressam eşdeğer olan niteliklerinden övgüyle bahsederek onu bir üslup uzmanı olarak tanımlar. Bu arada da onu, “*Madame Bovary*’i vahşilerin bıçağı gibi taştan bir kalemle yazmış, duyarsızlığı mermer kadar belirgin bir kişi” olarak kınamaktadır.

Victor Hugo da sürgüne gönderildiğinden beri, Gustave Flaubert’e cesaret veren yazılar yollamakta ve onu teşvik etmektedir: “*Madame Bovary* bir yapıttır. (...) Siz, beyefendi, ait olduğunuz neslin önde gelen yol gösterici zekâlarından birisiniz. Bu neslin önünde başınızı dik tutmaya ve sanatın bayrağını en ön sırada taşımaya devam edin.” Gustave Flaubert’i en iyi anlayan bir başka kişi ise, yargıçların önüne çıkacak, daha tanınmamış bir şair olan Charles Baudelaire’dır. 18 Ekim 1857 tarihinde *L’artiste* dergisinde *Madame Bovary*’nin yazarının parlak bir başarı elde ettiğini ve olabilecek en kısa süre içinde cinsiyetini bir kenara bıraktığını ve kendini hikâyesinin kahramanı olan kadının yerine koyduğunu, ama bunu da belli bir ölçüde yaptığını, çünkü bu kadın kahramanın özünde bir erkek olduğunu belirtir. Alışılmış bir macerayı anlatmak için resimsel, gerçek, usta ve canlı bir üslup yarattığı için ona övgü ve takdirlerini sunar. Gustave Flaubert ona şöyle cevap verir: “Yazınız bana son derece büyük bir zevk verdi. Sanki benim beynime siz sahipmişsiniz gibi bu eseri çok iyi anlamış ve gizli derinliklerine inmişsiniz.” *Kötülük Çiçekleri*’nin şairinin bu şekilde diğerlerinden ayırt edilmesi onun apayrı bir durumda olduğunu kanıtlamaktadır.

Yirmi yıl kadar sonra, *Madame Bovary*, Gustave Flaubert’in 1864-1869 yılları arasında yazmış olduğu *Duygusal Eğitim* kitabıyla birlikte natüralist yazarlar için kutsal kitap niteliğini taşımaya başladı. 1881 tarihinde yayımlanan *Les Romanciers Naturalistes* adlı kitabında Emile Zola, *Madame Bovary*’nin çağdaş edebiyata bir başlangıç teşkil ettiğini belirtir. “*Madame Bovary* yayımlandığı zaman bir edebi devrim oldu. Modern romanın yöntemi sanki Balzac’ın kocaman eseri içerisinde mevzilenmiş ve dört yüz sayfaya indirgenmiş bir romanın sayfaları içinde açıkça ifade edilmiş gibiydi. Yeni sanat akımının düsturu böylece yazılmış oldu. *Madame Bovary* netliği ve mükemmeliyeti ile bir örnek ve türünün son romanı olmuştur.”

8 • Madam Bovary

Ama Guy de Maupassant 1884 yılında yayımlanan *Etude Sur Gustave Flaubert* adlı eserinde gerçekçi akımla ustasını ayıran mesafeyi ortaya koyar: Hiçbir şeyin gerçekçilikten fazla uzak olmadığını görmek için *Madame Bovary*'yi dikkatlice ve anlayışla okumak yeterli olacaktır. Gerçekçi yazarın yöntemi, tanıdığı ve gözlem altında tuttuğu şahsiyetlerin başlarına gelen olayları sadece anlatmaktan ibarettir. *Madame Bovary*'de her şahsiyet başlı başına bir tiptir, yani bunlar aynı kültürel seviyeye ait varlıklar dizisidir ve bunun haricinde, bir hayata mensup olan yazar, ustasının karşı konulmaz eğiliminin ve destansı üslubunun özünden gelen duygusallığının altını çizmektedir. Daha da yakınımızda olan yeni roman temsilcisi Nathalie Sarraute, Gustave Flaubert'i bu hareketin ön habercisi, birbirlerinin içine geçmiş olan gerçeğin ve görünürlüğü, samimiyetin ve basmakalıplığın, bilinçlilik ve bilinçsizliğin bir ustası olarak görmektedir.

Bir Yapıtın Oluşumu

Geriye doğru bir dönüş yapalım. Romanı *La Revue de Paris*'te yayımlanmaya başladığı dönemde Gustave Flaubert henüz tanınmıyordu. 1848 yılında yazmaya başladığı ve *L'Artiste* dergisinde yeni yayımladığı *La Tentation de saint Antoine* adlı yapıtı ikinci baskısının eşliğine gelmişti. On yıl kadar önce *l'Education sentimentale* adlı eserin birinci kısmı bitmiş ama basılmadan duruyordu. Seyrek olarak yayına girmesine rağmen, fazla miktarda yazmış bulunmaktaydı. Yapıtlarının ne olduklarına baktığımızda Louis Bouilhet ile kaleme aldığı ama yayımlanmamış bir gazete olduğunu görüyoruz, bundan başka diğer eserleri şöyle sıralanabilir: *Art et progres* (1834), 1837 yılında Rouen'da çıkan bir dergide yer alan *Bibliomanie, Conte fantastique* adlı yazı, *Un Parfum a sentir* ve *Rage et impuissance* (1836), *Passion et vertu, Une leçon d'histoire naturelle, Genre commis* (1837), *Mémoires d'un fou* adlı yapıtın başlangıcı (1838), *Smarh* (1839), *Novembre* (1842) Maxime Du Camp işbirliğiyle *Par les champs et par les greves* (1847). Ama bütün bu girişimlerinin hiçbirisinde başarılı olamadı.

1855 yılından itibaren Paris'te yaşadı; bu arada sık sık Croiset'deki aile ocağına döndü. 1844 yılında sara nöbeti geçirdi, bundan başka frengi hastalığıyla ilgili sağlık problemleriyle karşılaştı.

Madame Bovary adlı yapıtını ithaf ettiği Louis Bouilhet'ye karşı derin bir dostluk duyuyordu, Schlésinger'ler ile bağlantı kurdu, Pradier'ler ile sık sık görüşmeye başladı. 1852 yılından sonra Maxime Du Camp ile geçici bir süreliğine arası bozulmuştu. 1847 yılında tanıştığı Louise Collet ile bağlarını kopardı. Onunla ilk defa 1848 yılında bir ayrılık yaşamış ama 1852 yılında yeniden ilişki kurmuştu.

Kız kardeşi 1846 yılında öldükten sonra yeğeni Caroline'in eğitimiyle ilgilenmeye başladı. Kendisini birçok faaliyete adanmış olsa da, 1851 yılında *Madame Bovary* romanı için hazırlanırken yazarlık çalışması için ilk planını uygulamaya başladı. Eserin hazırlanması uzun yıllar aldı ve bunun tasarımı Maxime Du Camp'ın *Les souvenirs littéraires* adlı yapıtıyla ilgili efsaneyi korumayı sürdürmektedir. 1849 yılı Eylül ayının bir günü Gustave Flaubert *La Tentation de saint Antoine* adlı yapıtın ilk versiyonunu Louis Bouilhet ve Maxime Du Camp'e verir. Eseri dört gün boyunca okuyarak fikir alışverişinde bulunurlar. Bu süre sonunda ona kendi yargılarını bildirirler: "Bunu ateşe atıp yakmak ve bir daha da bunun üzerinde hiç konuşmamak gerektiğini düşünüyoruz." Aynı zamanda ona bir öğütte bulunurlar: "İçsellığe karşı vazgeçilemez bir eğilimin olduğu andan itibaren lirizmin öylesine gülünç olduğu bir konu seçmelisin ki, sadece bu yüzden ondan vazgeçmek zorunda kalasın. Çok basit bir konu seç, içinde geçen olaylardan birisi burjuva yaşamıyla dolu olsun, Balzac'ın *La cousine Bette* ya da *Le cousin Pons* isimli yapıtları gibi o konuyu doğal bir şekilde işlemek zorunda kal. Onu neredeyse alışılmış, doğal bir şekilde işle, okuyucu için lüzumsuz ve can sıkıcı ayrıntıları bir kenara bırak."

Bir yıl sonra, 1850 yılının Kasım ayında doğuya bir yolculuk yapar, Louis Bouilhet'ye İstanbul'dan bir mektup gönderir. Bu mektupta gelecek romanındaki düzenin taslağını çizmiştir. "Konularına gelince; üç seçeneğim var. Bunlar belki de birbirlerinin aynı ama beni son derece rahatsız ediyorlar: Birincisi *Une nuit de Don Juan*, bunda Rhodes'un karantina yerini düşündüm; ikincisi *l'histoire d'Anubis*, Tanrı tarafından sevilme istenen bir kadın. İçlerinde en tepedeki bu, ama zorlukları var, gaddarca. Üçüncü romanım bir flaman yapıtı, içindeki genç kızın bir taşra kasabasında anne ve babasının arasında gizemli bir şekilde bakire olarak ölümünü anlatıyor. Beni tedirgin eden taraf şu ki, her üçünde de fikirlerin birbirlerine

10 • Madam Bovary

yakın olmaları. İlkinde dünyevi ve mistik olarak iki değişik şekil altında ortaya çıkan aşkın doyumsuzluğu var. İkincisinde, yine aynı hikâye, ama burada dünyevi aşk daha aşağı düzeyde. Üçüncü de ise her iki aşk şekli aynı kişilikte birleşmişler ama birisi diğerine üstünlük sağlıyor, ancak benim kadın kahramanım burada ölüyor.”

Üçüncü romanın konusunda, *Madame Bovary*'nin şahsında bazı yakınlıklar görülür, taşrada kapanıp kalmış bir kadında görülen dünyevi ve mistik aşk arasındaki gerilimde olduğu gibi. Emma'nın şahsiyetinin kaynağı Balzac'tadır, özellikle de *La femme de trente ans* adlı eserinde. Buradaki ana fikir, nefse düşkünlüğe dayanan mistik bir rehavet olgusu şeklindedir; bu da Gustave Flaubert'in gençlik yıllarındaki eserlerinde görülür: 1837 yılındaki *Passion et vertu*, 1838 yılındaki *Agonies* ve 1847 yılındaki *Par les champs et par les greves*. Kaynaklar arasında *Les mémoires de Madame Ludovica* adlı eserinden de bahsetmek mümkündür. Burada Pradier adındaki heykeltıraşın karısı Louise'in öyküsü anlatılır; kadın borçlarını biriktirdiği gibi ilişkilerinin de koleksiyonunu yapmaktadır. *Les Mémoires de Mme Lafarge* adlı eserinde ise aşağılık kocasını birçok kez aldattıktan sonra zehirleyen bir yosmanın hikâyesi anlatılır.

Madame Bovary tasarısının yeşerdiği dönemde, Normandiya vaka-yaynamesine konu olan Delamare çiftinin şöyle bir hikâyesi var: Gustave Flaubert'in babasının talebesi olan bir sağlık memuru koca, kendisini aldatan bir kadınla ikinci evliliğini yapar. Kadın, kocasının haberi olmadan büyük borçların altına girmiştir ve kocasına bir kız çocuk verdikten sonra ölür. Kitaba bağlı bütün bu anılara, roman-cının hayatında yer alan kadınların anılarını da ilave etmek gerekir. Elisa Schlésinger, Louise Colet, Eulalie Foucoud ve başkaları da. Bu konuda Maurice Nadeau şöyle söyler: “Kaynakların bu şekilde sayılması acaba bizi nereye götürüyor?” Emma karakteri tanıdığı bütün kadınlardan, Madame Schlésinger ve Louise Collet gibi sevdiği kadınlardan yaratılmıştı, hayalini kurduğu diğerlerinin de bu karakterin oluşmasında bir payı olmaması için hiçbir sebep yoktu. Akliselimi bunların bir kısmını reddederken, diğer karakterlerin uygun taraflarını alarak tamamen kendisine ait Emma'yı yaratmıştı.

Albert Thibaudet, yazarın kendisini meşhur eden romanını yazmadan evvel kendisini gözünün önünde canlandırdığına işaret etmektedir. Hayatının başlarına doğru geriye giderek kendisine ta-

mamen zıt bir varlık aramış ya da var olmayan bir varlık aramış, böylece bir “Emma Flaubert” doğmuştur. Sergio Cigada *Madame Bovary*’nin aşkın içinde salt bir oluş gördüğünün altını çizmektedir. Emma’nın arayışının başarısızlıkla sonuçlanması erkeğin genç kadının yaşamının merkezi durumunda bulunmadığını ve hayatının amacı olmadığını göstermiştir. Bu eleştiri genç kadının varoluşsal deneyiminin birçok evresini birbirinden ayırır; düşsel oluşum, hayallerin doğuşu (aşk, egzotizm), bu ideali yakalamanın mümkün olmayışı, birdenbire ortaya çıkan iç sıkıntısı, tiyatro ve balonun getirdiği çekicilik, evlilik dışı, gayrimeşru maceralar, gözden düşme ve ölüm. Cigada, Emma’nın dış çizgilerini, yüzünü ve davranışlarını romancının anılarından alarak benimsediğinin de altını çizer. Hatta Cigada Emma’nın derin şahsiyetinin romancının vicdanından ileri geldiğini öne sürer.

Flaubert, gözlerinde roman bireşimini bir üçgen içinde bulur: Ana noktalarından biri ortayı temsil eder, Normandiya eyaletini, ikincisi, Emma, kendisine hayatı telkin eden birisinin izdüşümü; sonuncusu da yarattığı âlemi hayranlıkla seyreden romancının kendisi. 20 Eylül 1851 tarihinde Louise Colet’ye gönderdiği mektubunda açıkladığı gibi artık romanını kaleme almaya girişir. Ertesi yılın ilkbaharında, romanını takip eden yılın içinde bitireceğini düşünmektedir. Ama bu görüşünde yanılmıştır, çünkü bu hazırlık dönemi çok uzun bir zaman alır ve yazarı çok zorlar. Yazar, doğuştan gelen şairaneliğe olan tutkusunu yenerek kişisel olmamaya erişmeyi amaçlamaktadır. Bir gün Louise Colet’ye şöyle der: “Lamartine geleneklerini kısa keserek gayri şahsi sanat yapmak gerekir.” Yine bir yazışma döneminde şöyle söyler: “Benim gibi bir romancının bu dünyadaki nesnelere (meseleler) üzerinde fikrini söyleme hakkı yoktur. Sadece yaratılışında, kendisinin içindeki Tanrı’ya özenip onu taklit etmesi, bunu yapması ve susması gerekir.” Neticede, eserinde evrenselliği canlandırması ve bunu bir sonuca bağlamaması lazımdır.

Gustave Flaubert romanını bir müzikal gibi meydana getirir. Bunun için düşünceleri birbirine bağlaması, geri dönüşler ve farklı iki melodiyi bir bütünün ahengi içinde bir araya getirmek gibi çok hassas bir çalışma yapması gerekir. Bir gün Goncourt’lara şunu söyler: “*Madame Bovary*’nin içinde, tespihböceklerinin yaşamlarının küf rengi gri tonunu göstermekten başka bir düşüncem yok.” Birçok

12 • Madam Bovary

zorluğa göğüs gerer: “Bütün cevaplar aynı anda ortaya çıkıyor, buna cevap vermek için bir tek silah var: üslûp,” demektedir. Bütün eseri taşıyarak ayakta tutan sadece üslûptur, ona göre. Gerçekten de Maurice Nadeau’ya göre de, “konuları, olayları ve kişileri ne olursa olsun, bir sanat eserini bir yapıt haline getiren üsluptur.”

Gustave Flaubert ateş püskürür: “Bovary beni usandırıyor, beni bunaltıyor, beni katlediyor; ya ezileceğim, ya da onu ezeceğim, çok zor olacak ama sonunda bunu başaracağım.” Eserini kısaltmaya, yeniden elden geçirmeye ve daha azaltmak için çalışmasına son vermeden devam eder. Özellikle bu sonuncuyla göğüs göğüse mücadele eder, beş yıl müddetle üslûbun acılarına katlanan Gustave Flaubert 1856 yılının ilkbaharında romanını bitirir.

Yer, olaylar ve zaman

Romanın çerçevesini Normandiya vilayeti oluşturur ve olaylar üç ayrı yerde cereyan eder. Birinci kısım Tostes’da, ikincisi Yonville’de, sonuncusu da hem Rouen, hem de Yonville’de geçer.

Roman, yeni bir öğrencinin öğrenimi için bir vilayet lisesine adım atmasıyla başlar. Diğer öğrenciler ona Charbovari lakabını yakıştırmışlardır (gerçek ismi Charles Bovary’dır). Bu öğrenci, eğitiminin sonunda sağlık memuru olur. Annesi onu görünüşe göre hali vakti yerinde olan, ama kendisinden daha yaşlı bir kadınla, Héloïse Dubuc ile evlendirir. Kadın Charles’ı sever ama onun üzerinde ağır bir baskı kurar. Bir gün, muayene etmek üzere bir hasta ziyaretine giden genç doktor, burada toprak sahibinin kızı Emma Rouault ile tanışır. Genç kız bir manastırda okuyarak iyi bir eğitim almış, ama bu eğitim genç kızın sık sık inanılmaz ve hayalci hülyalara düşmesine yol açmıştır.

Kocası tarafından yüzüstü bırakılarak darbe üstüne darbe alan kadın yıkılmış ve hayata küsmüştür. Doktorun karısı sonunda kahrından ölür. Charles böylece Emma ile evlenebilecektir. Genç kadın, kocasının ona şairane duygularla dolu çok rahat ve şatafatlı bir hayat sağlayamayacağını çok çabuk öğrenir. Bunun üzerine hayal kırıklığı içinde, umutları kırılmış bir halde dibe vurma noktasına gelir. Bir gün Vaubysard şatosuna davet edildikten ve aynı gece vikontla

dans ettikten sonra gerçek dünyanın var olduğunun bilincine varır. Emma artık kocasının bu seviyesiz hayatına dayanamaz hale gelir ve gündün güne zayıflayarak sinir krizleri geçirmeye başlar. Karısının halini gören doktor onun hastalığını atlatması ve iyileşmesi için, önemli kabul edilebilecek sayıda hasta edindiği Tostes'tan, Yonville l'Abbaye'e yerleşmek üzere ayrılma kararı alır. Yola çıkacakları gün, Emma'nın hamile olduğu ortaya çıkar.

Bu kasabanın ve içinde bulunduğu bölgenin tasviri ikinci kısmın açılışını teşkil eder. Mekânda bulunan şahsiyetler topluluğu şimdi tanıtılmaktadır: bilim adamı ve dini inançları olmayan eczacı Homais, özünde gayretli ve çalışkan bir devlet memuru olan, av tutkunu, vergi tahsildarı Binet, babacan görünüşüyle başpapaz Bournisien. Onları hayatlarına devam edecekleri yeni mekânlarına götüren arabada "Yeniliklerin tüccarı" Lheureux ile tanışır. Ama adamın içinde bir tefeci ruhu saklıdır.

Geldikleri zaman, Emma kendisiyle basit bir romantizmi paylaşan noter kâtabi Léon Dupuis'ye karşı derin bir sempati beslemeye başlar. Delikanlının genç kadın karşısında gözleri kamaşır. Bir kız çocuğunun doğumu Emma'yı oyalayarak düşüncelerini bir müddet için başka alana çevirir ama aynı zamanda onda bir hayal kırıklığına yol açar, zira hayat karşısında kendisi gibi kırılğan olmayacak bir erkek çocuğu beklemekteydi. Emma ve Léon arasında platonik bir aşk başlar. Doktorun karısını ulaşılmaz olarak gören ve onu sevmekten artık yorgun düşen genç adam, Yonville'i terk ederek hukuk öğrenimini tamamlamak için üç yıl kalacağı Paris'e gider. Léon'un gidişi genç kadını büyük bir şaşkınlığa uğratmış ve umutsuzluğa düşürmüştür. İşte o sıralarda bir köy soylusu ve toprak sahibi Rodolphe Boulanger ile tanışır. Genç adam onun hayallerinde düşünüyorduğu şık ve zarif ideal bir erkektir. Ama genç adam Emma'yı baştan çıkartmamaya kararlıdır ve kısa bir sürede bu girişiminde başarılı olur.

O zaman genç kadın duygularının yeniden filizlendiğini hisseder, fakat geçen süre içinde aşığı onu tamamıyla hükmü altına almıştır. Şatafatlı yaşam zevkini tatmin etmek için bir sürü çılgınca harcama yapmaya girişir. Kocasının iflah olmayan seviyesizlik ve basitlikleri genç kadını hayal kırıklığına uğratmıştır, Rodolphe'a beraberce kaçmalarını teklif eder. Bu durum karşısında enine boyuna düşünen genç

adam olumsuzluklar karşısında korkuya kapılarak Emma'yı terk etmeye karar verir. Yüz üstü bırakılmak genç kadın için hiç beklemediği korkunç bir darbe olur ve umutsuzluktan neredeyse ölecektir. Zamanla kendisini yavaş yavaş toplamaya başlar, o zaman gizemli bir buhran geçirir. Kocasını Emma'nın iyileşme sürecini hızlandırmak için bir gece onu Rouen'da tiyatroya götürür. Kaderin cilvesi, orada Léon'la karşılaşır ve romanın ikinci bölümü burada biter.

Yonville'e dönmek zorunda olan Charles telafisi mümkün olmayan bir hata yapar ve iki genci orada baş başa bırakır. İlk randevularında eski tutkuları canlanır, ikinci buluşmalarında ise artık sevgili olmuşlardır. Artık şimdi, Emma Rouen'a gidebilmek ve Léon'la olan ilişkisini saklamak için bahaneler ortaya koymak ve yalanlar uydurmak zorundadır. Şatafatlı bir yaşam biçimine olan açlığını doyurmak için bir yığın borç altına girer ve böylece tüccar Lheureux'nün ellerinin arasına düşer. Lheureux bir gün, genç kadından ona olan borçlarını ödemesini talep eder, aksi takdirde mahkeme kararıyla haciz getirecektir. Emma kendisi için çok büyük bir meblağı yirmi dört saat içerisinde bulmak zorundadır. Bu durum karşısında çılgına döner ve sırasıyla, artık kendisinden bıkmış olan Léon'a, sonra ona iğrenç tekliflerde bulunan noter Guillaumin'e, ardından yakışık almayan pazarlığını geri çeviren Binet'ye, son olarak da Rodolphe'a başvurur. Bütün girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Artık tamamen mahvolduğunu düşünür ve Homais'nin eczanesindeki depoya girerek evine dönmeden önce bir avuç dolusu arseniği midesine indirir.

Charles, Lheureux'nün koydurduğu hacizle alt üst olmuş bir vaziyette, Emma'nın yokluğundan endişe ederek karısını evinde beklemektedir. Genç kadın hemen yatağana uzanarak bütün gece boyunca devam edecek uzun bir can çekişme sürecine girer. Charles doktor Canivet ile meşhur cerrah Lariviere'i imdadına çağırır. Ama geç kalmışlardır, zira zehir artık genç kadın üzerinde tesirini göstererek etkisi arttırmaya başlamıştır. Emma öğle vaktinden sonra ölür. Charles artık çökmüş ve bitkin bir durumdadır.

Bir gün, karısının ihanetlerini öğrenir ama buna rağmen onu sevmeye devam eder. Rodolphe'un karşısında, hayatı boyunca söylediği en büyük kelimeyi telaffuz eder: "Bu kaderin suçu!" Kızına

hiçbir maddi imkân sağlayamadan ölür. Birkaç yıl sonra, Homais şeref nişanını alır.

“Eğer roman süresi içinde dikkatle gözden geçirilirse, *Madame Bovary* sadece Emma’nın değil, aynı zamanda Charles’ın hayatı ile de çakışır,” diye bildirmektedir Pierre Louis Ray. İlk başta, Charles’ın annesi *Madame Bovary* genç adam bir kadınla evlenip ortaya bir *Madame Bovary* çıktığı zaman romana ilave edilmiştir. Haberi olmayan okuyucu Emma Rouault ortaya çıkana kadar bu başka *Madame Bovary*’yi romanın kadın kahramanı olarak görme riskini almıştır. “*Madame Bovary!*... Esasen bu sizin adınız değil; başka birisinin ismi” der Rodolphe. Romanın adı sanki roman kahramanına aitmiş gibi, seçmiş olduğu lakabın büyük baş hayvan gibi verdiği ses kendi içinde hayal ettiği dünyevi ve kısa süreli pişmanlığın tohumlarını da belirtiyor.

Eserin sonunda, roman boyunca çevrilen dolap Emma’nın kendini öldürmesiyle devam ediyor ama Charles’ın ölümüyle de bitmiyor, ta ki eczacı Homais’nin zaferinin getirdiği ironik şöhrat kazanılana kadar. Eczacı ikinci imparatorluk döneminde, uzun zamandan beri kraldan ricada bulunduğu şeref nişanını alır. Böylece hikâye, özünde Kral X. Charles’ın “*Monarchie de Juillet*” adıyla tanınan hükümeti sırasında cereyan eder. Bu dönem için 1832 yılında Fransa’yı kırıp geçiren koleraya ya da Polonya’daki felaketselere atıfta bulunulur (Bkz. İkinci bölüm, Kısım I). Gözden geçirilerek onarılmaya çalışılan hükümetin sekreteri Andervillier markisi, diğer aristokratların servetlerini emirleri altına sundukları Louis Philippe’e bağlılığını bildirmek için hazırlanır ve Marie-Antoinette’in aşığı olduğu düşünülen Laverdiere dükü, Vaubyessard’daki baloda Emma’yı hayallere sürükleyen eski rejimin şatafatına dalmayı teklif eder.

Hikâye son satırlarında hızlanmaktadır, çünkü Charles Yonville’de 1848 İhtilâli’ne ve İkinci Cumhuriyet’e uzanan üç halefini tanımıştır. Bir Paris romanı olan *L’éducation Sentimentale*’ın uzun bölümlerini meşgul edecek bu olaylar küçük bir Normandiya vilayetinin dibinde fark edilmeyecek ve oradan her şey yerli yerinde ve kımıldamadan duruyormuş gibi gözükecektir. Yakın bir zamanda yapılan, özellikle de Jacques Seebacher’in çalışmaları, Flaubert romanının tarihsel olarak yeniden şekillendirilmesine ve başlıca işaret noktalarının tespit edilmesine imkân sağlamıştır.

16 • Madam Bovary

1828'de Charles beşinci sınıfa giriyor. 1813 yılına doğru doğmuş olabilir mi? 1831 Temmuz ayında Charles üçüncü sınıfın sonunda liseden ayrılıyor. Kasım'da sağlık memuru olmak için çalışmalarına başlıyor. 1834'te Charles bitiriş imtihanında başarısız oluyor. 1385 sınavında başarılı olarak sonbaharda Tostes'a yerleşiyor. 1836'nın Mart ayında Charles Héloïse ile evleniyor. 1837'de Kralların bayramını akşamında (6 Ocak) Rouault Baba bacağına kırıyor. Ertesi sabah Charles Bertaux'lara vardığında Emma ile tanışıyor. Rouault Baba iki yıldan beri duldur. Emma 1818 yılına doğru doğmuş olabilir mi? Mart ayında Héloïse'in kıskançlık krizleri başlıyor. Charles Bertaux'lara yaptığı ziyaretlerini askıya alıyor. İlkbaharda noter, Héloïse Bovary'nin de parasını alarak kaçıyor. Aynı sene Charles'ın karısı ölüyor. Eylül sonunda Charles Emma'ya evlilik teklif ediyor. 1838 Mayıs'ında Charles ve Emma evleniyorlar. Yaz ayları, Emma'ın evlilikle ilgili hayal kırıklıklarıyla geçiyor. Eylül ayı'nda Vaubyessard'da balo. 1839, Emma'nın tarifi mümkün olmayan iç sıkıntılarını kendini iyiden iyiye hissettiriyor. 1840'ta Emma'nın sinir krizleri başlıyor. Charles dışarıda bir yere yerleşmeyi tasarlayarak araştırmalara başlıyor. 1841'de, Charles seçimini Yonville'den yana kullanıyor.

Bovary çifti Mart ayında Tostes'tan ayrılıyorlar. Emma o zaman hamiledir. Yonville'e yaptıkları yolculukları sırasında Lheureux ile karşılaşılırlar. Emma Léon'a karşı derin bir sempati duyar. 1842'de Emma Léon'a âşık oluyor. İlkbaharda noter kâtabi Paris'e gitmek üzere yola çıkıyor. Emma başpapaz Bournisien'den manevi yardım talebinde bulunuyor. Yaz aylarında Rodolphe'la tanışıyor. Ağustos ayında tarım ve zirai mallar panayırı başlıyor. Rodolphe altı hafta sonra yeniden ortaya çıkıyor. Ekim ayında Emma artık Rodolphe'un metresi olmuştur. 1843'te ilişkileri sıkıntılı bir döneme giriyor ama Ağustos ayında tekrar başlıyor. Eylül ayında ilişkileri kopar, ayrılık. Emma'nı hastalığı. Charles Lheureux'den 1000 frank borç alıyor. 1844 ilkbaharı, Emma'nın iyileşme dönemi. Haziran ayında bir gece *Lucie de Lammermoor* adlı operanın gösteriminde, Bovary çifti Léon'u yeniden görürler. Katedral ve kiralık araba olayından sonra Emma ve Léon artık iki sevgili olmuşlardır. 1845'te Bovaryler tüccar Lheureux'ye karşı büyük bir borcun altına girmişlerdir. Emma ve Léon'un ilişkisi soğumaya başlar. 19 Mart 1846 günü büyük perhizin üçüncü perşembesidir; 20 Mart Cuma: satışa çıkarılma

belgesi. Cumartesi, mübaşirin mal sayımı. Ayın 22'si Pazar günü, Emma Rouen'a gitmek üzere yola çıkar ve son bir defa Léon ile görüşür. 23 Mart Pazartesi, Guillaumin'e, Binet'ye ve Rodolphe'a giderek yardımlarını ister ama çabaları boşunadır; kendini zehirler. 24 Mart Salı sabahı Canivet'nin gelişi; saat 11'de cerrah Lariviere gelir; öğlen, Homais'lerin evinde yemek için toplanılır. Saat 14: dini tören; saat 16'da Emma'nın ölümü gerçekleşmiştir. 24-25 Mart Salı ve Çarşamba, cenaze töreni öncesi geçen 2 gün; 26 Mart Perşembe Rouault Baba gelir; cenaze töreni düzenlenir. 1847'nin Ağustos ayında Charles ölüyor. 1856'da Homais şeref nişanını alıyor.

Gustave Lanson, *Histoire de la littérature française* (Fransız edebiyatının hikâyesi) adlı eserinde Flaubert'in yarattığı kişilerin özgünlüğünün altını çizer: "Flaubert'in gerçekçiliği hiçbir zaman yüzeysel görüntülerin bayağı ve yavan kopyası olmamıştır, bütün şahıslar öylesine bir sabırla irdelenmiştir ki onları güçlü ve anlaşılabilir yapan derin çizgileri çözmek mümkündür. Zamanında eser sert ve kaba bir tepkiyle karşılanırsa da, bütününde sağlam ve acıklı bir yapıttır." Flaubert'in karakterleri bir dizi varlığı ve insanlığın küçük örneklerini meydana getirmişlerdir. Emma Bovary sorunlarının kurbanıdır. Onu gizemli bir cinselliğe iten ve hülyalarına olan eğilimini arttıran bir eğitim almıştır. Dışa vurulan zarafet ve kibarlığın kişinin iç güzelliğinin bir belirtisi olduğuna inanmaktadır. İç güzelliğin aşkı ve şatafatı birleştirdiğini zanneder. Vaubyessard'da gittiği balo, amaçladığı özelemlerine ulaşabileceğine inanmaya başladığı bir başlangıç noktası olmuştur. "Kaldığı yatılı okulda, hayallerinin içindeki aşkı, harika ve olağanüstü bir şey olarak görür. Şatodaki balo ona hatıralar dünyasının mevcut olduğu göstermiş, bunu da zenginlikle özdeşleştirmiştir," der Albert Thibaudet. ,

Emma ülküsüne ulaşmadan âşıklarının ve giysilerini tüketir ve eritip bitirir: Âşıklarının hiçbirisi aradığı kişi değildir. Satın aldığı şeyler genç kadını tatmin etmez ve sorunlarını daha da ağırlaştırır. Maddiyata düşkün bu kadının arzu ve ihtirası, sonunda gözlerini kör eder ve Rodolphe örneğinde olduğu gibi onu baştan çıkarmak isteyenlerin kurbanı olur. Genç adamın alçaklığı ve onu soymak isteyen Lheureux'nün açgözlülüğü kendini öldürmesine yol açar.

Charles Bovary ya da çilekeş İsa. Hayatındaki hayal kırıklıklarından yıpranmış ve çökmüş, şahsiyetsiz bir adam. Kendisine verilen

18 • Madam Bovary

fikirler doğrultusunda düşünür ve her girişimi başarısızlıkla sonuçlanır: Cerrahi ameliyatlar ya da evlilik hayatı... Bunun dışında, karısının kendisine aldattığından, müşterileri karşısında eczacının ayağını kaydırmakta olduğundan ve kanun adamlarının mirasını ele geçirmeye çalışmasından hiç şüphelenmez. Yine de Emma'yı seven tek kişi kendisidir. Bu arada, yıldırımla çarpılmış bir melek diye tarif edilen yeni yetme Justin de genç kadını platonik bir aşkla sevmektedir. Charles, bu anti-kahraman, ters bir kaderin kurbanı, kederinden ölür ve romanın sonunda trajik bir şahsiyet, bir kahraman niteliğini kazanır.

Léon Dupuis, müstakbel vilayet noteri. Noter kâtabi bu utanç-kaç çocuk; düşüncelerini Charles ile, Emma'yla da değeri olmayan, sıradan bir romantizm paylaşmaktadır. Tekdüze olan günlük yaşamına yeni bir biçim getiren genç kadının cinsel cazibesinden gözleri kamaşan Léon ona olan aşkını itiraf etmeye cesaret edemez ve ondan kaçarak eğitimini sürdürmek üzere Paris'e gider. Başkentte kadınlar üzerinde ilk tercübelerini kazandıktan sonra Rouen'e geri döner; kendisine olan düşkünlüğünü hâlen kaybetmemiş olan Yonville doktorunun karısını baştan çıkarır. Fakat Albert Thibaudet'ye göre, "bedeni itibariyle kadına karşı üstünlük sağlayan genç adam, ruhu itibariyle kadının egemenliği altına girer. Emma kendisini ona kabul ettirmiştir." Emma genç adamda evvelce de var olan kadınsı nitelikleri ortaya çıkarır; bir anlamda delikanlıyı dişileştirir. Neticede ilişkileri sona erer, çünkü Emma evliliğindeki tekdüzeliği tekrar yaşamaya başlamış ve en önemlisi kocasının düşük seviyesi bu ihanetinde yeniden karşısına çıkmıştır. Artık Léon'a toplum içine girmek için doğru dürüst bir kızla evlenmekten başka bir seçenek kalmamıştır.

Rodolphe Boulanger, baştan çıkarıcı köy zengini. Bu hali vakti yerinde ve "lafazan" toprak sahibi, kadınları nasıl ayartacağını iyi bilmektedir. Emma'nın karşısında olan bir erkekteki beklentilerine hitap ederek genç kadını eline geçirir. Ama adam Emma'yı diğer kadınlar gibi metresi olarak görmekten öteye gitmez. Emma ona beraberce kaçmayı teklif ettiği zaman büyük bir alçaklık ve özellikle de büyük bir bencillik örneği gösterir.

Lheureux, acımasız tefeci. Menfaati olduğunda yerlerde sürünen ve yüze gülen, bir iş adamının yeteneklerini bünyesinde birleşti-

ren ve kökeni meçhul bir şahsiyet. Emma'yı, kendilerini Yonville'e götüren arabada tanır, avını kollar ve onu yirmi dört saat içerisinde sekiz bin frank ödeme mükellefiyetine sokan bir tuzağın içine düşürür. Onu sömürdükten ve bir şekilde oyaladıktan sonra genç kadının intihar etmesinde büyük ölçüde payı olmuştur. Rodolphe nasıl ki Emma'nın üzerinde onu baştan çıkararak bir kişi olarak hak iddia ediyorsa, Leureux de genç kadının üzerinde tefeci olarak benzer haklarının olduğunu düşünmektedir. Kazanç elde etmek için neticede tefecilik yönü kendi benliğiyle özdeşleşmiş bu karakter, şahsiyetsizlik ve insanlık dışı yönünü ortaya çıkarır.

Bournisien, bir köy rahibi. Sağlam yapılı ve özensiz görünüşüyle Yonville'in bu papazı maddi acılara manevi çilelerden daha fazla önem vermektedir. Kilisenin önemini kaybetmekte olduğu kırsal ortamlarda onun da rolü yöresel hayatta giderek azalmış ve ikincil bir seviyeye inmiştir. Öbür dünyaya karşı ihmalkârlığı, gündelik hayatın kaygılarına ve basit meselelerine karşı olan ilgisinin azalması, onun maddiyata doğru tırmanışının sezilmesine yol açmıştır.

Homais'ye gelince, o da Yonville'in aydın denebilecek bir şahsiyettir. Kendisinden memnun, üst düzeyde bir aile babası ve şöhreti gündend güne artan bu adam, yöresel hayatın üzerindeki etkilerini yaymaya devam etmektedir. Günahattan korkmaz ve ıslah edilemez, gözü yükseklerde, aşırı palavracı ve hiçbir şeyin kendisini durdurmaya asla müsaade etmeyecek olan bu eczacı, beşeri bir budalalığı ve insanın zavallılığını kişiselleştirmiştir. Toplum içindeki yükselişi ararken, pratik hissiyatıyla da beşeri durumu temsil eder. "O mutlaka başarmak zorunda olan bir faber insandır," diye bildirir, Albert Thibaudet.

Romanın örnek olarak seçilen ilk kısımların kısa bir tahlili, bu inanılmaz temponun canlılığını ve satırların sağlamlığını anlamamıza yardım edecektir. Hikâye Charles'ın Rouen Lisesi'ne gelişiyle başlar. Tıp üzerine yaptığı çalışmaları, sağlık memuru olarak Tostes'a yerleşmesini ve kocasının ölümünden sonra dul kalan Dubuc ile yapmış olduğu ilk evliliği hatırlıyoruz. Altıncı kısımda öykünün süreci, anlatıcının Emma'nın ergenlik çağını hatırlattığı uzun bir geri dönüşle kesilir. Özet olarak anlatıcı tarihsel sıralamayı kabul eder ve bununla birlikte Gérard Genette'in "analepses" olarak isimlendirdiği geri dönüşleri yapar. Anlatıcı ilk kısımda Charles'ın ilk

20 • Madam Bovary

yıllarını sadece on sayfa içinde anımsatmıştır. O dönemin bu şekilde hatırlatılması bir özeti, bir kısaltmayı oluşturmuştur. Fakat müstakbel sağlık memurunun lisedeki ilk gününü tasvir etmek dört sayfa ayırmıştır; burada bir olayı, bir sahneyi sunmaktadır. Sonuç olarak bir sahne ve kısaltma birbirini izler. Charles'ın lisedeki ilk gününün ve değişik anlarının hikâyesi, birdenbire şapkasının tarif edilmesi ile kesilmektedir: Burada tanımlayıcı bir ara vermeden söz edilebilir. Bu tarif şapkayı gören şahıslarla sınıftaki diğer talebelerin mevcudiyetini ortaya koyar. Öyle ki, bu tarif hikâyenin anlatım dizemine uyar. Anlatıcı tek bir sefer cereyan eden bu olguyu sadece bir defa anlatır. Bu arada Charles'ın aynı gün, ona kâğıt topaklar atarak eğlenen diğer talebelerin yaptıkları kötülüğe maruz kaldığına da işaret etmek gerekir, burada öykü bir çeşit tekrarlayıcı nitelik kazanmıştır. Anlatıcı, bir bütünün arasına birbirini izleyen tekrarlamalı bir parçayı katmıştır.

Gustave Flaubert kendisi için hayatı ve hatta düşüncenin özünü teşkil eden üslûba inanmıştır. Bir şeyi bütün keskinliği, rengi ve görünüşüyle ifade etmenin tek bir şekli olduğu düşüncesini benimsemiştir. Thibaudet şu görüşü destekler: “*Madame Bovary, Salamambo, l'Education, la Tentation* ve *Bouvard* beş biçim içermektedirler, hepsi de benzeşmelerine rağmen birbirlerinden yeteri kadar farklı olup, her birinin kendine özgü anahtarı vardır. Bu beş roman beş değişik fikri kapsar; bu fikirlerin farklılıkları üslup ayrıcalıklarında bulunmaktadır. Flaubert bu farklılıkları mükemmel bir şekilde gözlemlemiş ve yazmış olan yegâne romancıdır. *Madame Bovary*'nin üslubunda hâlâ bir mektep kokusu vardır, kilisedeki vaftiz ruhunu muhafaza eder, nitelikli, çok yönlü ve şehveti de içeren bir eserdir. 1857 senesinin romanı günden güne daha fazla okuyucu kazanacaktır.”

İşte *Madame Bovary* yavaş yavaş ve gizlice Paris'te ve taşradaki dostlarını fethetmektedir. Flaubert tek başına, anlayamamış ve cesaretini kaybetmiş olduğu hayatının akşamında, şöhreti bir anda tadmaya başlar. Asrın son çeyreğinde ortaya çıkan yeni yazarlar onun kuramlarına karşı çıkarlar. Her ne kadar üsluba onun kadar önem vermemiş olsalar bile, onun gibi gerçekçiliğin ressamı olmak istemişlerdir, böylece gerçeği çizebileceklerdir. Bunlar Zola, Daudet, Maupassant ve Bourget'dir. Yaşlı ustanın etrafındaki söylentiler, halkı onun duyumsuzluğundan çekip çıkarır. Binlerce okuyucu

geç de olsa Flaubert'in yapıtını keşfeder. Ferdinand Brunetiere, *Madame Bovary*'nin çağdaş edebiyatın tarihi içinde bir başyapıt olarak kalacağını beyan eder. Emile Faguet 'ye göre de, "Flaubert, Fransız edebiyatının en büyük yazarlarından biridir. Ölümsüz *Madame Bovary*, Shakespeare ve Balzac dâhil olmak üzere, bütün edebiyat içinde tanıdığı en eksiksiz ve en kusursuz kadın portresi"dir. Gustave Larson'un edebiyat kılavuzunda ise o asırda yazılmış olan en sağlam iki veya üç yapıttan bir olduğu için Gustave Flaubert'in karşısında selam durulduğu belirtilir.

Yazar 1890 yılında ölmüştür ama ondan hâlâ tutku ile bahsedilmektedir. Emma bütün sınırları aşmaya devam eder, acı çeker ve davranış özgürlüğü içerisinde ölür. Bütün İngiliz, Amerikalı, Rus, Alman ve Japon kadınlar Emma'nın şahsiyetinde kendilerini bulurlar. Sinema onun maceralarını ele alır, uluslararası sanatçılar bu küçük Yonville-l'abbeye taşralısının rolünü alabilmek için kıyasıya bir mücadeleye girişirler. Henri Troyat'nın bir gözlemidir bu. *Madame Bovary* halen zamanımız okurlarının ilgisini çekmeye devam ediyor. Fransa'da "Yeni roman yazarları" onun kaybından bu yana bir asır geçmiş olmasına rağmen Gustave Flaubert'i bir usta olarak görmeye devam ederler: Bunların arasından birisi, Nathalie Sarraute, 1986 yılında "Geleceğin Habercisi Flaubert" başlıklı bir deneme yazısında ona yer verir. Bütün dünyadaki yazarlar *Madame Bovary*'yi bir başyapıt olarak görürler. Film yapımcıları bu romanı sinemaya değişik biçimlerde uyarlamışlardır. Sonuçta dünya çapında bir saygınlık ve itibar kazanmıştır.